

בת-ציון עראקי קלורמן

יהודים בכלכלת הארץ

החקלאות

תימן היא ארץ חקלאית שרוב תושביה מתפרנסים מעבודת האדמה, אך יהודי תימן כמעט לא עסקו בחקלאות, אף שהיו מהם בעלי קרקעות – במיוחד בדרום, בדרום-מערב ובצפון הארץ. על פי רוב הם החכירו את הקרקע למוסלמי שעבד את הקרקע והתחלקו עמו ביבול, ולעתים שכרו פועלים מוסלמים שעבדו בשדותיהם. היהודים עסקו בדרך כלל במלאכה אחרת, ואת רווחיהם השקיעו בקרקע חקלאית, שההכנסה ממנה נוספה להכנסתם מעבודתם העיקרית. פה ושם היו בתימן יהודים שעבדו כפועלים חקלאים אצל בעלי קרקע מוסלמים, אך בסך הכול היה חלקם של היהודים בחקלאות התימנית מזערי. באזורי הכפר, כמו גם בערים, ייצרו התושבים היהודים והמוסלמים חלק ממוזנים בעצמם: הם גידלו בחצר הבית מיני ירקות, ויהודים אף גידלו תרנגולות.

האומנויות

רובם הגדול של יהודי תימן התפרנס מן האומנויות השונות – תחום כלכלי שבו המוסלמים כמעט שלא עסקו (באזורים השאפעים, שם לא גרו יהודים רבים, עסקו בכך גם מוסלמים). הם סיפקו לחקלאים התימנים ולבני ביתם מוצרים ושירותים שונים ורכשו מהם את מזונם. בדרך זו התפתח שיתוף פעולה כלכלי וחברתי בין האוכלוסייה המוסלמית והיהודית בתימן, שהתבסס על תלות הדדית ביניהן.

קשת המקצועות שבהם עסקו היהודים הייתה רחבה. הם היו צורפים במתכות כסף, זהב ונחושת, מתקני כלי נשק, נפחים שייצרו ותיקנו כלי עבודה וכלי בית, בנאים, נגרים, אורגים, קדרים, מייצרי סבון ונרות, בורסקאים, תופרי דליים מעור (בהם השקו את השדות ונשאו משאות) ונעליים, יצרני טבק מצמח הטבק המקומי, חייטים מומחים למעשה רקמה

שקישטה בגדי נשים וגברים (הלבוש החגיגי של המוסלמים היה מעוטר בשפע של רקמה), ועוד. היו יהודים שהתמחו במלאכות הקשורות בצורכי הקהילה היהודית, כגון סופרי סת"ם, מלמדים, שוחטים (הכוונה לשוחטי בהמות, שהרי במשפחות רבות היה מי שהכשיר את עצמו לשחיטת עופות).

בדרך כלל עבר העיסוק במלאכה מדור לדור בתוך אותה משפחה, כאשר הבנים לומדים אצל אבותיהם. לפעמים התקבל כשוליה בן למשפחה שהתמחתה באומנות אחרת וכך נוצרה מידה של ניעות מקצועית וחברתית. לעתים היה שם המקצוע לשם המשפחה של בעליו או היתוסף לשם משפחתו:

חדאד – נפח, מְדָאר – קדר, נג'אר – נגר, נְדָאף – נפץ צמר גפן/רפד, עטאר – מוכר תבלינים וסמי מרפא.

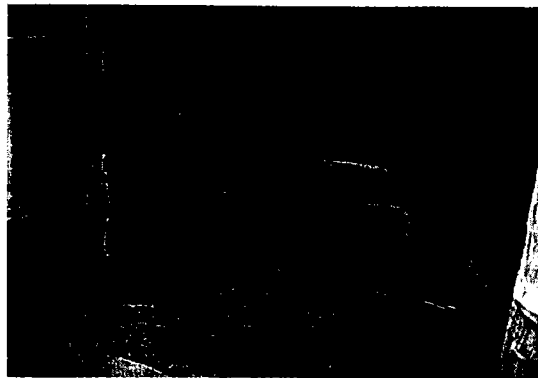
תפירת מזרנים ברובע היהודי, צנעא, 1927-

המזרן, ששימש הן לישיבה והן לשינה, היה מוצר מבוקש ומהיר להתבלות. הכרים, שיוצרו באופן דומה, נתלו כמשענות על גבי לולאות בקיר והונחו על המזרנים להסבה. המזרנים והכרים מולאו בצמר כבשים.

מלאכה חשובה שהייתה חיונית לתפקוד היומיומי התקין של החקלאי התימני הייתה הנפחות. וכך מתאר אברהם צפרוני את עבודתו של הנפח:

בשווקי תימן נמצאת תמיד פינה מיוחדת בקצה השוק, בשביל הנפחים. לכל נפח סוכה עשויה קש ומקורה קש. בתקרה מניח הנפח חור גדול בשביל העשן שיתמר ויעלה. בכמה ערים יש לנפחים חנויות מעץ ואבן. בקרקע החנות או הסוכה, ליד הכותל האמצעי, הוא חופר גומה לא עמוקה, ומקיף אותה משלושת צדדיה באבנים. הצד הרביעי נשאר פתוח להנחת הברזל על האש. בצד הפונה לכותל הוא חותר [כך במקור] חור מתחת לאבנים כדי להניח שם את צנורות המפוחים. שמאלה לתנור, במרחק של כמטר אחד עומד הסדן התקוע בקורה עבה. בין הסדן לתנור מונחת ערימת פחמים, שממנה חופן הנפח מפעם לפעם ומשליך לתוך התנור. הנפח עומד ליד הסדן מצד הכותל האמצעי ועוזרו מן הצד השני. בשביל העוזר חופרים ג"כ גומה, בריחוק של מטר או מטר וחצי, והוא עומד בתוכה כדי שלא

נפח יהודי בבית מלאכתו ברובע היהודי, צנעא, 1938-1927

יהודה רצהבי (1916)

יהודה רצהבי נולד בסעואן שבמרכז תימן, ועלה לארץ עם בני משפחתו בשנת 1924. בהיותו בן עשרים החל ללמוד באוניברסיטה העברית בירושלים. במשך השנים למד שפה וספרות ערבית, ספרות עברית, מקרא, לשון וקבלה. כשפרצה מלחמת העולם השנייה נקרא להתנדב לשי"י, שירות הידיעות של ההגנה, והפסיק את לימודיו. לאחר הקמת המדינה עבד בחיל המודיעין, ובמקביל פרסם מאמרים בתחומי התעניינותו – ספרות ישראל ותרבות תימן. כעבור 24 שנה, בשנת 1963, חזר לתלמודו באוניברסיטת בראילן. הוא החל בקריירה אקדמית, בה התקדם עד לדרגת פרופסור מן המניין.

פרופ' רצהבי פרסם מחקרים רבים בתחומי הלשון, השירה, ההיסטוריה והמחשבה. בין פרסומיו החשובים על יהודי תימן: ספרו **אוצר לשון הקודש של בני תימן**, שהוא מילון ללשונות הדיבור והספרות המיוחדות לבני תימן; מילון שהקדיש ללשון הערבית בתפסיר של רס"ג למקרא, ובו ריכז את הערבית המיוחדת ליהודים; **במעגלות תימן**, שבו כינס מבחן ממחקריו בתחומים שונים. פרופ' רצהבי עשה רבות לקירוב חובבי הספרות לשירת תימן ולשירת יהודי המזרח וצפון אפריקה, בפרסום ספרי לימוד וילקוטים המיועדים לקורא המשכיל והמתעניין.

בשנת 1996 קיבל פרופ' רצהבי את פרס ישראל לחקר לשונות היהודים. ועדת הפרס קבעה בהחלטתה כי "פרופ' רצהבי הוא מחשובי החוקרים בישראל בכמה תחומים של הספרות העברית ולשונות היהודים, ובכל תחומי מחקרו נוקפים לזכותו מאמרי יסוד, גילויים חדשים ומחדרות ראשונות".

יפגעו בו הזיקים והניצוצות המתעופפים כולם לצד זה. המפוח עשוי עור. בדרך כלל קונה הנפח אצל ערבי נאד של שמן, וממנו מכין את המפוח, כי עור שספג לתוכו הרבה שמן הוא חזק למדי. לנפח מסייעים בעבודתו עוזרים, לפחות שנים. היחס בין השכר שמקבל העוזר לבין מה שמשתכר הנפח הוא אחד לחמישה, אך העוזר מקבל מלבד שכר גם מזון יומיומי. הנפח מכין כלים שונים: מחרשות, מעדרים, קרדומות, מגלים, פטישים, סכינים, מזמרות, מסמרים. הוא מתקן גם כלי נשקו של הערבי: חרבות, רמחים ורובים, ופעמים שהוא מייצר כלי נשק חדשים. כשאין לנפח הזמנות עבודה, הוא מכין לעצמו כלים שונים והולך השוקה למכרם. כלי המלאכה של הנפח עצמם מובאים מחוץ לארץ דרך חודידה.

א' צפרוני, "פרקים מחיי היהודים בתימן", בתוך: **בואי תימן – מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן** (עורך: י' רצהבי), תל-אביב תשכ"ו, עמ' 144.

אחת האומנויות הנפוצות והרווחיות, ואולי הידועה מבין מלאכות היהודים, הייתה הצורפות במתכות הכסף והנחושת (הצורפות בזהב הייתה זניחה). המוסלמים נמנעו מלעסוק בכל הקשור בכסף, וכן במתכות כסף וזהב, מחשש שיעברו הם עצמם או זולתם על איסור לקיחת ריבית, מפני שבאסלאם נחשב הערך המוסף של מלאכת הצורפות למעין ריבית. לפיכך נשאר בדרך כלל בעולם המוסלמי עסקי כספים (הלוואות, חלפנות), כמו גם עיבוד מתכות יקרות, בידיהם של נוצרים ויהודים. כך היה גם בתימן, שבה התפרנסו יהודים רבים מן הצורפות. לתכשיטי הכסף הייתה חשיבות חברתית רבה; הם היו חלק מלבושה היומיומי של האישה בתימן, מוסלמית או יהודייה, ועליהם נוספו תכשיטים מיוחדים לימי חג. תכשיטים אלה שימשו לנוי, אך גם אמצעי לשמירת רכוש המשפחה, שהושקע במתכת היקרה. גם גברים מוסלמים נזקקו למלאכתו של הצורף היהודי, לעיטור כלי נשקם – נדן הג'מג'ה (פגיון) או ידית הרובה – וכן לקישוט הנרגילות ואוכפי בהמות הרכיבה. מעמדו הכלכלי-החברתי של אדם בחברה התימנית ניכר על פי כמותם ואיכותם של התכשיטים שיכול היה להרשות לעצמו. אומנות זו דרשה מיומנות מרובה, הון התחלתי מסוים וחוש אסתטי. בנוסף, יכול היה הצורף במהלך עבודתו ללמוד וללמד תורה – ובכך הוסיף כבוד לאומנותו.

שמואל יבנאלי, שליח מארץ ישראל שנסע בין יישובי היהודים בשנת 1911, הבחין בחשיבותה של מלאכת הצורפות ובמקומה המרכזי בחייהם של בני הארץ. וכך הוא כותב:

בשורה הראשונה תופסות מקום מלאכת צורפי כסף ונחושת (הזהב אינו בנמצא) ומלאכת האריגה. הצורך של בנות עם הארץ לתלות על צואריהן מחרוזות מצלצלות של מטבעות כסף ונחושת, לנקב את חמיהן ואזניהן בנוזמים, לשים על זרועותיהן צמידים, בדומה לצורך של הגברים לקשט את נשקם בקישוטי כסף ונחושת מעשה ידי אמן או ליפות את הנרגילה, העשויה לשתיית עשן הטומבק [טבק מיוחד לנרגילה], בפיתוחי כסף

שמואל יבנאלי, צונא, קיץ 1911

שמואל יבנאלי (1884-1961)

מראשי תנועת הפועלים בארץ ישראל, וראשון השליחים הציוניים לתימן. יבנאלי יצא בשנת 1911 בשליחות המשרד הארץ-ישראלי לתימן, במטרה לעודד את עלייתם של "פועלים טבעיים". במסעו הוא עורר גל עלייה גדול שנמשך עד 1914. הוא ליווה את קליטתם של התימנים בארץ, ופרסם את זיכרונותיו ממסעו בספר **מסע לתימן** (1952).

בצלאל

מוסד ללימודים גבוהים לאמנות ולאומנות. הקים אותו בוריס שץ (1866-1932) בשנת 1906 כ"אגודה להפצת מלאכת מחשבת ותעשיית בית בבלשתניה ובארצות הסמוכות". שימש מרכז ללימודי אמנות ויצירת חפצי אמנות. ב-1911 הקים שץ מושבת צורפים בבן שמן והעסיק שם צורפים תימנים. אמנות הצורפות של יהודי תימן הייתה הדגם לאמנות הארץ-ישראלית החדשה ונחשבה כמבטאת אמנות יהודית מקורית.

צורפים תימנים במחלקת הכסף של "בצלאל", ירושלים, ראשית המאה העשרים
 ה"עבודה התימנית" נתפסה כמלאכת מחשבת של אמנות יהודית אותנטית. הנער במרכז התמונה, על המכונה, הוא יחיא ימיני, לימים צורף ידוע וחבר הוועד הכללי לעדת התימנים בירושלים והוועד לחשיפת גנזי תימן. יושב שלישי משמאל למטה: אברהם נדאף, שעלה בתרמ"א ויצא בשליחות לתימן לגייס כספים למען העולים בארץ.

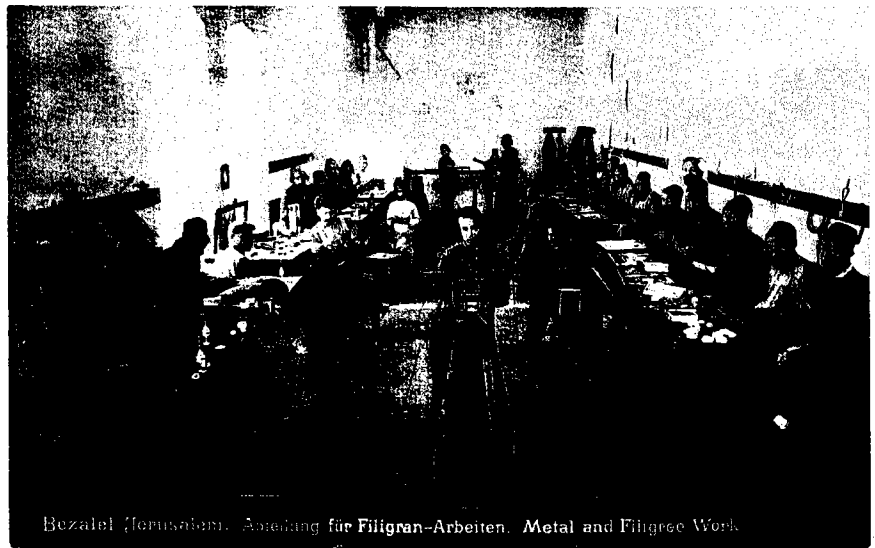
וציורים, הוא כל כך ריאלי, כצורך בכסות לגוף, ויותר ריאלי מהצורך בנעלים. והוא הוא הנותן מקום לאומנות הצורפים להתפשט בארץ זו מדור דור. קיבוצים רבים של יהודים לעשרות עסוקים בעבודת הצורפות, או, כפי שאומרים התימנים "הציירות" (כי לצורף כסף ונחושת יקראו "צייר"). כשאין רעב בארץ ועולם כמנהגו נוהג מתפרנסים הצורפים מאומנותם בכבוד. בסביבות הערים הגדולות או בחבל ארץ פורה ביותר שם עושים הצורפים את מלאכתם בביתם. במקומות שהפרנסה מועטה הם נפוצים מהקיבוץ שלהם אל הכפרים שבסביבה ועובדים שם שבועות וחדשים, ושבים לבתיהם רק למועדים, פעמים אחדות בשנה. זוהי האומנות החשובה במעלה בין כל אומנויות יהודי תימן. בכוח אומנות זו היו מגיעים רבים מבני תימן אל מדרגת הכבוד של יוצקי מטבעות בחצרות מלכי תימן. ורבים נתעשרו מעבודתם זאת. הנשיאים והעשירים מבין העם בכפרים רבים עוסקים עד היום הזה באומנות זו, כי ברכה ועושר בכנפיה לידים חרוצות ואמנות. בעבודה הזאת היה מקום לפיתוח טעם היופי בין לא מעטים מיהודי תימן, שחוננו בו. ואמנם ישנם בארץ בין הצורפים אנשים ששמם נודע לתהילה בתור אומנים מצוינים בדקות העבודה ויפיה.

ש' יבנאלי, **מסע לתימן**, תל-אביב תשי"ב, עמ' 14.

שם של יהודי תימן נקשר במלאכות הצורפות והרקמה גם לאחר עלייתם לארץ ישראל. שלא כרוב המקצועות האחרים, שלא נזקקו להם בתנאי התיעוש של הארץ החדשה, חלק מן הצורפים והחייטים-הרוקמים יכלו להמשיך במקצועם גם בארץ ישראל. אומנותם השפיעה על האמנות והעיצוב הישראלי, בייחוד באמצעות שילובם בעבודתו של המוסד האמנותי "בצלאל". המונח "עבודת בצלאל" כולל במשמעותו גם יצירות בסגנון מלאכת המחשבת של יהודי תימן.

שיטת העמלה

בתימן התקיימה צורת התקשרות מיוחדת בין יצרנים וצרכנים, שהסדירה מערכת קבועה ויציבה של קשרים בין הצדדים בחבלים הכפריים. התקשרות זו כונתה עמלה, והיא הייתה הבסיס הכלכלי החשוב לחיי יהודים רבים גם במאה העשרים. כל אחד מן הצדדים בקשר העמלה נקרא עמיל ויכול היה להתחייב לכמה סוגי התקשרות: בעל המלאכה היהודי עם כמה משפחות מוסלמיות בכפרו, בכפרים אחרים או אף עם כפר שלם; והחקלאי המוסלמי

עם כמה בעלי מלאכה, על פי מומחיותם. בעל המלאכה היה מספק במהלך השנה את כל העבודות שהחקלאי נזקק להן, ובעונת הקציר היה החקלאי משלם את חובו בתבואת השדה, בחמאה, בדבש וכדומה. הסכמים ביניהם קבעו מראש את כמות התבואה השנתית שישלם החקלאי, בין שייזקק לעבודה רבה או מועטה, והסכמים אחרים קבעו כי על כל עבודה יחול תשלום בנפרד, שייפרע פעם בשנה בעת הקציר.

לבד מערכה הכלכלי הייתה לעמלה גם משמעות חברתית שקשרה את הצדדים בקשר אמיץ. היא הייתה מעין קשר מגי של נאמנות שאיחד את המחויבים בו, בדרך כלל לאחר ביצוע טקס מסוים שסימל את ההתקשרות, כגון נעיצת מסמר על ידי היהודי במשקוף ביתו של המוסלמי. לאחר הטקס לא החליף המוסלמי את בעל המלאכה שלו באחר, והיהודי היה נכון תמיד לשרת את המוסלמים שעמם היה קשור.

המסחר

בדומה לארצות בלתי מתועשות אחרות, החסרות תשתית של תחבורה ואמצעי תקשורת מפותחים, התבסס חלק ניכר מהמסחר בתימן – לפחות עד סוף המאה התשע-עשרה – על חליפין: סחורה כנגד סחורה, עבודה כנגד סחורה וכן סחורה או שירותים באשראי, כפי שראינו בשיטת העמלה. התשלום במטבעות (מטבע הטאלר האוסטרי) היה שכיח יותר בערים, עובדה שהייתה קשורה גם בחוסר היציבות הפוליטית ובהעדר שלטון ריכוזי. עלייתו או נפילתו של אמאם מסוים הביאה לעתים לביטול תוקפו של המטבע הקודם ולהטבעת מטבעות חדשים שהיו הילך חוקי רק באזור שליטתו של אותו אמאם. מטבעות הכסף והנחושת התימניים שימשו גם חומר גלם לצורפים ולבית המטבעה.

המסחר התנהל בשוקיה של תימן, בערים ובכפרים, והיהודים נטלו בו חלק. ביישובים המרכזיים היו ליהודים חנויות בשוק העיר, בהן מכרו את תוצרתם או עסקו בפעילות מסחרית בלבד. הם סחרו במיני דגנים, בצימוקים, בטבק, בקפה, ביריעות בדים וכדומה. מחוץ לערים התנהל רובו של הסחר בימי השוק השבועיים. לכל אזור היה אתר קבוע בסמיכות למספר יישובים, ולרוב על יד מקור מים, שבו התקיים יום שוק שבועי, אשר נקרא על שם היום בו התקיים: "סוק אלרבווע" – שוק יום רביעי, "סוק אלח'מיס" – שוק יום חמישי וכדומה (ויש שהשוק נקרא על שם המקום). כל שוק היה נתון לחסותו של שיחי מסוים שלו הייתה חזקה על המקום, ואשר גבה סכום סמלי מן המשתתפים ביום השוק. אתר השוק המה בני אדם שבאו להחליף את מרכולתם בסחורות אחרות הנחוצות להם או

למוכרה בכסף. סוחרים מחוץ לאזור הביאו את מסחרם, המוסלמים בני המקום הביאו תוצרת חקלאית, ויהודים את תוצרי מלאכתם – מהם שהפעילו חנות או בית מלאכה ליום אחד. בסוף היום התרוקן האתר ונעזב עד לשבוע הבא. חלק מן הנושאים והנו-תנים השתתפו במהלך השבוע בכמה ימי שוק.

סוחר יהודי עם מפתח חנותו על כתפו, הרובע היהודי, צנעא, 1927-1938
המפתח התלוי על כתפו של הסוחר היהודי מסמל את מעמדו הכלכלי.

מטבע הטאלר האוסטרי

מטבע הטאלר האוסטרי, שבו הוטבעו דמותה של הקיסרית מריה תרזה והשנה 1780, שימש למן המאה השמונה-עשרה מטבע סחיר בתימן. המטבע כונה "ריאל", והשתמש בו גם כחומר גלם לעבודת הצורפות ולעיטורים ללבוש. באוסטריה המשיכו לייצר מטבעות בדמות המטבע העתיק גם לאחר שהמטבע המקורי אול מהשוק, במיוחד ליצוא לתימן. הצורפים התימנים העדיפו להשתמש בטאלר מפני שבטחו בהרכב המתכות שבו.

יעקב הלוי ספיר (1822-1885)

תלמיד חכם, חוקר מסורה ושדייר (שליח דרבנן) מירושלים. בשנת 1859 תר ברחבי תימן במשך שימונה חודשים, ומשם המשיך להודו, סינגפור, אוסטרליה, ניו זילנד וצ'יילון (סרי לנקה). בדרכו חזרה ממסעותיו במזרח הרחוק עזר בשנת 1862 בעדן, והתעדיכןבנעשה בתימן. את רשמיו פרסם בעיתון הלבנון, ואחר כך אף הוציאם בספר **אבן ספיר** (כרך א') נדפס בשנת 1868 וכרך ב' – בשנת 1874). ספרו זה פרסם את יהודי תימן בעולם היהודי. השתתף במאבק נגד הטוען המשיחי שָׁכַר כְּחֵל השני (שספיר סבר כי הוא הראשון), ואף פרסם "אגרת לתימן" (1869) שבה ניסה להפריך את ימרותיו המשיחיות.

יעקב ספיר, שביקר בתימן בשנת 1859, מתאר בספרו את הפעילות המסחרית שראה בשוק בסביבות היישוב כְּחֵלָאן:

למחרת יום א' בטרם יכיר איש רעהו נאספו רוב בני העיר ללכת אל השוק הגדול אשר בין הרי חגיה צפונה... עד קרוב לצהריים באנו אל השוק הגדול בעמק, שפלה בין רוכסי הרים גבוהים סביב לה מכל עברים. פה קול המולה גדולה מהמון אנשים רבים מכל סביבותיה. וחנויות רבות (כהחנויות אשר ראית תארים כבר למעלה) מכל מיני ממכר ומרכולת. ורבים נפוצים על פני הבקעה ותחת הגדרים וצללי האילנות אשר מלאכת ידיהם ומסחרם שטוח על פני הארץ לפניהם. גם יהודים רבים מכל העירות סביב, סוחרי בגדים ומטפחות, רוכלים, חייטים, תופרי נעלים, מעבדי עורות, קדרים, חרשי ברזל וצורפים, עושי אבק הטבק, ועושי כל מלאכה, הנם פה, וכולם רצים ושבים. הנער הבא עמי הכניסני לחנות איש עשיר ונכבד, ר' אברהם אל-כֹּחְלָאני, מתושבי חֵגְיָה, סוחר ורוכל ומוכר טבק. חנותו מלאה מפה אל פה קונים ומוכרים.

י' ספיר, **מסע תימן** (מהדיר: א' יערי), תל-אביב תשי"ה, עמ' קפב-קפג.

השוק היה נקודת מפגש בין יהודים מכפרים שונים ובינם לבין אוכלוסייה מוסלמית רחבה – מקום לפעילות מסחרית אך גם להעברת מידע, למפגש חברתי ולטיפוח קשרים חברתיים. יהודים לא מעטים מצאו את פרנסתם בדוחק מרוכלות. הם נעו ונדו במשך שבוע או מספר שבועות בין כפרים שונים, סחורתם או כלי מלאכתם על שכמם, ורק בסוף השבוע או בחגים חזרו לביתם. אומנים בעלי הכנסות גבוהות פיתחו מקור הכנסה נוסף, והיו ביניהם מי שהשקיעו מהונם בתבואה. בעת הקציר הם קנו מיבול החקלאים, אסמו את הגרעינים ומכרו ברווח במהלך השנה.

תמורות כלכליות

בתקופת השלטון העות'מאני (1872-1918) הייתה בתימן תנופה כלכלית שנבעה הן מן הביטחון והסדר שחזרו למרכז תימן והן מצרכיו של מנגנון הממשל, שהביא לתימן תפיסה שלטונית שונה וכן אמצעים טכנולוגיים שלא היו ידועים קודם. העות'מאנים הקימו, למשל, רשת טלגרף שחיברה את צנעא עם מרכזי האימפריה, ייסדו שירות דואר סדיר שהביא דברי דואר מחוץ לארץ לנמל חַדְיָדָה, ופיתחו את הדרכים. תקופה זו ראתה גידול ניכר בפעילות המסחרית כתוצאה מהגידול שחל באוכלוסיית מרכז

השד"ר יעקב ספיר וחתמתו

תימן, וכן משהייתם של גייסות צבא גדולים, אנשי פקידות ומשפחותיהם, שהביאו עמם מנהגי צריכה, סוגי מצרכים חדשים ואף אמצעי תשלום רבים ביחס.

סוחרים רבים, ביניהם יהודים, באו לתימן בעקבות הצבא הכובש ופיתחו את קשרי המסחר בינה לבין מדינות אחרות. גם יהודי תימן ממרכז הארץ השתלבו בפעילות הכלכלית המתעוררת. יותר ויותר יהודים החלו לעסוק במסחר, וכמה נעשו סוחרים גדולים שהגיעו לעושר רב. הם ייבאו סחורות לצורכי הצבא והמנהל העות'מאניים ולצורכי האוכלוסייה המקומית. סחורות היבוא העיקריות היו: טבק מפרס; תבלינים שונים כפלפל, זנגוויל, כמון וכן אופיום מהודו; חוטים לאריגה, תמרים למאכל ולייצור ערק (יין שרף) מעיראק; ובמיוחד אריגים ובגדים שונים מאירופה. תנועת הסחורות נעשתה דרך נמל חַדְדָה שבים סוף ונמל עדן, שכן עדן הובילה את הפעילות המסחרית האזורית מאז שהבריטים שלטו בה. כמה ערים ועיירות נוספות התפתחו כמרכזים מסחריים: צנעא, מְנַאכִיה, עֶמְרָאן, שְבָאם, דִימָאר, יְרִים ותַעֲז. בכולן הוצב חיל מצב עות'מאני, ובהן פעלו סוחרים יהודים לצד סוחרים מוסלמים. מוצר היצוא העיקרי בעת הזאת היה הקפה וכן עורות.

בעקבות פתיחת שערי תימן בפני סוחרים זרים וסחורות החלו להגיע מוצרי תעשייה שהיה ביכולתם להתחרות בהצלחה – מבחינת מגוון המוצרים, טיבם ומחירים – במוצרים המסורתיים מבית מלאכתם של האומנים היהודיים. תהליך זה הוביל לערער היסודות המסורתיים של פרנסות היהודים. לדוגמה: יבוא נעליים מדגם אירופי לאנשי המנהל התורכי ולשכבה הגבוהה של הערבים המקומיים פגע בביקוש לנעליים שייצרו סנדלרים יהודים; יבוא אריגים ובגדים פגע בכושר ההשתכרות של אורגים יהודים; יבוא כלי אחסון ובישול ממתכת הפחית את הדרישה לתוצרת הקדרים היהודים. נראה שחלק מבעלי המלאכה שפרנסתם נפגעה נטשו את המלאכה ופנו למסחר.

שינוי זה, שהורגש בעיקר במרכז הארץ, לא הגיע למלוא התפתחותו בשל תוצאות מלחמת העולם הראשונה וחזרתו של השלטון האמאמי. שלטונו של האמאם יחיא אמנם האט את ההתפתחויות החדשות, אך כבר לא יכול היה לעצור את כניסתם של מוצרים מתועשים, של טכנולוגיות חדשות ואף של רעיונות מערביים. עדן הייתה מקור קרוב שממנו חדרו מוצרים תעשייתיים. בעיר פעלו מפעלים קטנים רבים בעלי טכנולוגיות מתקדמות יותר מאלו הידועות בתימן. אלה נשענו על כוח עבודה תימני זול שבא לחפש את פרנסתו בתחומי שטח החסות הבריטי. סוחריו עדן ייצאו לתימן סבון, סיגריות

ואריגים, וכך התחרו ביצרנים יהודים ואחרים. נוסף על כך החלה ברית המועצות, בשנת 1928, לייצא לתימן מוצרים תעשייתיים שונים, שכללו סבון, מכונות חקלאיות ועוד, במחירים זולים במיוחד.

בין שתי מלחמות העולם סבלו היהודים, כמו סוחרים אחרים, מפגיעה נוספת במעמדם כתוצאה ממדיניות הכלכלית של האמאם יחיא. לאחר כניסתו לצנעא הבירה כשליטה של כל תימן הוא הנהיג מדיניות כלכלית נוקשה וריכוזית, שביטלה את ההישגים הכלכליים של היהודים בתקופה

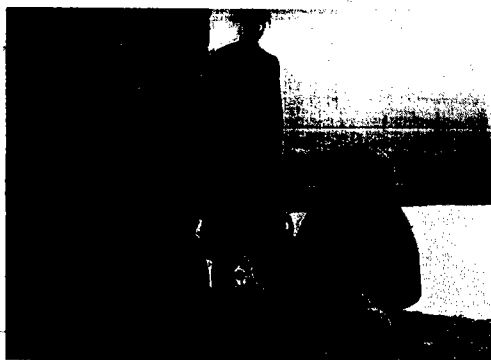

סוחר נוסע יהודי, 1927-1938
 על ראשו של הסוחר טלית מקופלת ועל גבו תיק שבו ארזים חפציו. הטלית (שְמֵלָה) היא המקבילה היהודית לצעיף, המשמש מרכיב קבוע בלבוש הגבר המוסלמי. הטלית והצעיף מקופלים ומונחים על הכתף, ובעת הצורך משמשים מצע לישיבה או לשינה, שמירה, מחסה מפני השמש, או נקשרים כצרור או מקופלים לנשיאת דברי מזון וחפצים.

עיבוד עורות ברובע היהודי, צנעא, 1927-1938
 העורות שימשו לייצור בגדים, נעליים, שמיכות ודלילים למשיית מים מהבארות.

יהודי מזקק ערק ברובע היהודי (תצלום מבויס), צנעא, 1934
 היהודים קיבלו היתר מיוחד מהאמאם לייצר אלקוהול לתצרוכת עצמית. הערק זוקק בחדר
 בקומת הקרקע של הבית.

העות'מאנית. האמאם הלאים כמה ענפי תעשייה ומסחר, וביניהם היה יצוא הקפה – תחום שבו פעלו יהודים. בנוסף נכנס השלטון לתחומים תעשייתיים שקודם היו בשליטה יהודית. האמאם הקים

מפעלים לטקסטיל (אריגה) ולסבון – בעיקר כדי לספק את צורכי הצבא, אך משם המשיכו לצורכי השוק בכלל. בזמן הזה נדרשו בעלי מלאכה יהודים בצנעא ללמד מוסלמים את מלאכתם בתחומים כגון ייצור סבון, נגרות ונפחות. אף שכוונת האמאם לא הייתה להוציא את היהודים מענפים אלה אלא להכניס מוסלמים לפעילויות כלכליות חדשות, נפגעה פרנסתם של יהודי העיר. בשנות השלושים כבר לא נותרו במרכז תימן מלאכות שהיו בלעדיות ליהודים. המוסלמים חדרו לכל המקצועות, פרט לייצור אלקוהול.

כדי להתמודד עם מדיניות האמאם ניסו כמה יהודים בעיר הבירה להשתמש בטכנולוגיות חדשות שישפרו את כושר הייצור והתפוקה. יהודים מצנעא ייבאו מכונות חדשות מגרמניה ואיטליה כדי לייצל את תהליך ייצור הסבון. בשנים 1933-1934 הקימו יהודים טחנות אוטומטיות לטחינת קמח וקפה. מפעלים אלה החלו לשגשג עד שהממשלה ראתה את הפוטנציאל העסקי הטמון בהן והקימה מפעלים מתחרים. גם חברה להובלות ברכב ממונע שהקימו יהודים באמצע שנות השלושים לא יכלה הייתה להתפתח לאחר שהשלטונות חדרו לתחום זה. פעולותיו של האמאם יחיא בתחום הכלכלי היו חלק ממדיניותו להעמיד תחת שליטתו האישית את כל המשאבים הכלכליים של המדינה ולמנוע ריכוז הון בידי אזרחיה, יהיו אלה מוסלמים או יהודים, ובדרך זו לסכל מראש את הקמתם של מוקדי כוח כלכליים שעלולים להיות בסיס למרד במשטר.

אפשר שהתמורות הכלכליות שתיארנו, וערעור ביטחונם של בעלי המלאכה היהודיים בהמשכיות הבלתי מעורערת של אומנותם וביציבות פרנסתם, היו בין הגורמים שעודדו יהודים לעזוב את תימן מולדתם ולעלות לארץ ישראל.